

ՄԱՆԻԱ ՂԱԶԱՐԵԱՆ, ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ ԵՒ
ԱՐՈՒԵՍԸ, ԵՐԵՒԱՆ, 1992, 100 էջ:

Շա՛տ է խօսուած մեր պատմահօր՝ Մովսէս Խորենացիի դարա-
գլուխ կազմող Պատմութիւն Հայոցին մասին, եւ գուցէ տակաւին շատ
ալ պիտի խօսուի ու գրուի անոր շուրջ: Անիկա, Խորենացիի այս գիր-
քը, նման չէ ոսկիի, նաւթի, կազերու կամ մետաղներու այն հանքե-
րուն, որոնք դարերով պահ մնալէ ետք հողի ընդերքին՝ գեղեցիկ օր
մըն ալ յանկարծ կը սկսին շահագործուիլ, որովհետեւ հանքային բո-
լոր հարստութիւններն ալ կը հասնին իրենց աւարտին ու կը դադրին
այլեւս տալիք ունենալէ: Խորենացին՝ ընդհակառակը: Անոր Պատ-
մութեան ոսկեհանքը պեղուելով հանդերձ հազարամեակէ մը ի վեր՝
տակաւին նիւթ կը հայթայթէ ոչ միայն պատմաբան հայուն եւ օտա-
րին՝ այլ նաեւ գիտութեան եւ արուեստի խուզարկուներուն:

Թեր ու դէմ կարծիքնե՞ր Խորենացիին մասին՝ որքա՛ն որ կ'ու-
զէք: Այժմ կան զայն ստախօս հռչակած պատմաբաններ: Կան ուրիշ-
ներ, որոնք զայն կը տեղափոխեն դարէ դար: Ու կան ուրիշներ ալ, ո-
րոնք կ'ուրանան անոր գոյութիւնն իսկ: Սակայն Խորենացին միակը
չէ գոյութիւնն ուրացուողներուն մէջ: Շէյքսպիրի գոյութիւնն ալ
ուրացողներ կան, սակայն կը մնան անոր ողբերգութիւններն ու
հնչեակները: Ծի'շտ նոյն ձեւով ալ կը մնայ Խորենացիին Պատմու-
թիւն Հայոցը, որ, ի՞նչ խօսք, ուղենիշն է հայուն պատմութեան:

Ահա՛ հարցերուն հարցը — կա՞յ անիկա՝ այդ գո՛րծը: Կա՛յ:
Եւ առ այդ՝ անհրաժեշտ է կեդրոնանալ անո՛ր վրան:

Վերջին տասնամեակներուն հայ թէ օտար բազմաթիւ պատ-
մաբաններու կատարած խորազնին քննութիւնը Խորենացիի գործին՝
մեզ կը հասցնէ այն եզրակացութեան, թէ Խորենացին ո՛չ միայն
ամենէն զարգացած եւ լայն գիտութիւն ամբարած մարդերէն մէկն
է հին աշխարհին՝ այլ նաեւ քանի մը լեզուներու գիտակ այն մտա-
ւորականը որ շրջեցաւ եւ ապրեցաւ իր օրերուն գիտութեան կարեւո-
րագոյն կեդրոններուն մէջ, քննական աչքերով պեղեց ամէն բան,
վերլուծեց եւ իւրացուց մշակոյթն իր դարուն, եւ ապա զայն միացնե-
լով իր ժողովուրդին ներկայ եւ անցեալ կեանքի ուսումնասիրու-
թեան՝ երկնեց իր Պատմութիւն Հայոցը, որ պատմութիւնն էր նաեւ
Հայոց Աշխարհը շրջապատող երկիրներուն եւ ժողովուրդներուն:

Եւ ահա՝ մինչ տարուէ տարի կը համալրուին Խորենացիի կողմնակիցներուն շարքերը եւ կը բազմանայ թիւը զինք ընդունողներուն՝ ուսումնասիրութեան նոր աղբիւրներ կը յայտնաբերուին նոյն ակէն՝ Պատմաճօր Պատմութիւն Հայոցէն:

Եւ այս անգամ հրապարակ կ'իջնէ հայրենի արուեստաբան Մանիա Ղազարեանը իր Մովսէս Խորենացիին եւ Արուեստը խորագրով ուսած գործով: Գուցէ ոմանց համար զարմանալի թուի խորագիրն այս մատենիկին, սակայն փոքր խորհրդածում մը իսկ այս ուղղութեամբ՝ մեզ կը տանի այն եզրակացութեան, թէ չկայ պատմութիւնը ժողովուրդի մը՝ անկախ արուեստներէն, եւ առանց գոյութեանն արուեստներուն՝ կարելի չէ ունենալ պատմութիւն: Համեմատութեան այս մեկնակէտէն դիտուած է որ մեծութիւն կը ստանայ այս գրքոյկը Ղազարեանին:

Մանրամասն կերպով ուսումնասիրելէ ետք Պատմութիւն Հայոցը՝ արուեստաբան այս կինը կը գտնէ թէ Խորենացիին իր ուսումնառութեան չրջանին եւ յետոյ՝ գտնուած է Ս. Քաղաքը (Երուսաղէմ), Եղեսիա, Աղեքսանդրիա, Բիւզանդիոն, Աթէնք եւ Հռոմ: Գիտութեան եւ արուեստներու մայրաքաղաք Աղեքսանդրիոյ մէջ ուսանելէ ետք վեց տարի՝ չրջիլ այս վայրերուն մէջ ուր կը դարբնուէր պատմութիւնը ժամանակին՝ փոքր շահ մը չէր Խորենացիին համար եւ անոր Պատմութիւն Հայոցին, որովհետեւ անոնք կեդրոններն էին արուեստի կոթողներու, գրադարաններու եւ գիտական ու մշակութային հաստատութիւններու: Հո'ն էր աղեքսանդրեան փարոսը որուն լոյսը «48 քիլոմեթր հեռուէն կը տեսնուէր», ու կը տեսնուէր նաեւ Ակրոպոլիսէն, որ թագն էր Հելլենական արուեստին՝ իր Պարթենոնով եւ Աթենաս Պալլասով:

Խորացնելով այն ինչ որ ունէին մշակոյթի, գիտութեան եւ արուեստներու այս վառարանները՝ Խորենացիին ձեռնարկեց երկնումին իր Պատմութիւն Հայոցին, որ պիտի ըլլար Հայ ժողովուրդին անցագիրը դէպի յաւերժութիւն:

Ուշագիւր ընթերցում մը Խորենացիի գործին ցոյց կու տայ, որ զանազան ժամանակներու մէջ հայոց մայրաքաղաք են եղած Արմաւիրը, Արշակաւանը, Դուինը, Արտաշատը, Բագարանը, Երուանդակերտը, Երուանդաշատը, Մծուրնը, Վաղարշապատը, Վան-Տոսպը եւ Տիգրանակերտը: Տասնմէկ անուն եւ տասնմէկ մայրաքաղաք: Սակայն կառուցելու համար այսքան քաղաք եւ անոնց գոյութեան իմաստ տուող տուն ու պալատ, ճամբայ եւ պողոտայ, բերդ ու պարիսպ եւ կամուրջ ու դարպաս՝ անհրաժեշտ էր գիտնալ արուեստն ու արհեստը երկաթի, պղինձի, կապարի եւ ոսկիի արտահանումին եւ օգտագործումին: Աւելին՝ անհրաժեշտ էր տակաւին ունենալ ներքին եւ

արտաքին առեւտուր, ընկերային ու առեւտրական յարաբերութիւն՝ Հայոց Աշխարհը չըջապատող երկիրներուն հետ եւ ժողովուրդներուն, եւ ունենալ աստուածատուր շունչն ու շնորհը արուեստին:

Ու կը թուի թէ հայն ունէր այս բոլորը, որուն, այժմ, վկայելու կու գայ Մանիա Ղազարեանի մատենիկը, որ մեզի յայտնի առաջին աշխատանքն է, նուիրուած՝ Խորենացիի գործին մէջ տեղ գտած արուեստի արտայայտութիւններուն:

Ըստ Ղազարեանի՝ Խորենացին ո'չ միայն կարողացաւ գիտականօրէն մեկնել հայկական առասպելները՝ այլ որպէս արծուային սրատեսութեան տէր անհատ՝ տուաւ ճշմարիտ մէկ վկայութիւնը իր ապրած ժամանակաշրջանին: Այսպէս՝ Ղազարեանի իսկ բառերով՝ «Խորենացին հիմնաւոր [կերպով] ծանօթ է Գառնու ամրոցին, որը մեր թուականութիւնից առաջ 77 թուականին Տրդատ Ա. Արշակունին վերականգնեց որպէս «Տուն հովանոց»: «Զայսու ժամանակաւ կատարէ Տրդատ զշինուած ամրոցին Գառնունյն գոր որձաքար եւ կոփածոյ վիմօք, երկաթագամ եւ կապարով մածուցեալ, յորում շինեալ եւ տուն հովանոց, մահարձանօք, սքանչելի դրոշուածքովք, բարձր քանդակաւ, ի համար քեռ իւրոյ Խոսրովիդիստոյ, եւ գրեալ ի նմա զյիշատակ իւր հեղեանացի գրով» (Խորենացի, Գիրք Բ., գլ. Դ.): Սակայն Խորենացին չի խօսիր մի միայն քաղաքաշինութեան մասին, այլ «իւր շարադրանքում անընդհատ շեշտում է բնութեան եւ ճարտարապետութեան կապը», եւ Ղազարեան կ'աւելցնէ տակաւին թէ «կանաչ գօտիներ ստեղծելու կուլտուրան բնորոշ է եղել հայ թագաւորներին ու նախարարներին: Յիշենք թէկուզ Գառնիից մինչեւ Մեծամօրի դաշտ հասնող Խոսրովակերտը»:

Երբ Խորենացին իր Պատմութիւն Հայոցին մէջ կը խօսի ամբարտակներու եւ ջրանցքներու, մեհեաններու եւ տաճարներու, եկեղեցիներու եւ վկայարաններու մասին՝ լայնօրէն խօսած չ'ըլլա՞ր հայ ճարտարապետական արուեստին մասին: Ըստ տուեալներու՝ հայ ճարտարապետներն ու քարտաշները գիտէին քանդակել եւ դրուագել, այսինքն՝ ճարտարապետութեան հետ զուգահեռ կ'ընթանար քանդակագործութիւնը: Եւ արդէն Խորենացին ինքն է որ կը հաստատէ թէ Վաղարշակ թագաւորն Արմաւիրի մէջ «անդրիս հաստատէ արեգական եւ լուսնի եւ իւրոց նախնեաց» (Խորենացի, Գիրք Բ., գլ. 25): Խորենացին դեռ կը խօսի անդրիներու, արձաններու (յիշեցէք Վահագնի եւ Անահիտի արձանները), բազիլիկներու, կուռքերու եւ սիւներու մասին:

Այս բոլորէն զատ՝ Խորենացին կը խօսի նաեւ գեղանկարչութեան մասին եւ լայն տեղ կը յատկացնէ այն պատմութեան՝ որուն համաձայն Եղեսիոյ Արգար թագաւորն ստացաւ Քրիստոսի կենդա-

նագիրը (Նորենացի, Գիրք Բ., գլ. ԻԹ-ԼԲ)։ Ըստ Ղազարեանի՝ Նորենացին կը խօսի տակաւին Աստուածամօր նկարին մասին մասնաւորապէս եւ մանրանկարչութեան ու որմնանկարչութեան ընդհանրապէս։

Արուեստներուն զուգահեռ՝ Նորենացին չի մոռնար արտայայտուիլ արհեստներու եւ արհեստաւորական իրերու, եւ մետաղներու եւ թանկագին քարերու մասին։ Այս վերջիններէն կը յիշէ ադամանդը, ակնը, ակնեղէնը, արծաթը, յակինթը, ոսկին, երկաթը եւ պղինձը։ Զէնքի տեսակներէն կը նշէ լայնալիճ աղեղը, աշտէն, ասպարը, ասպագէնը, գեղարդը, գօտին, գլխանոցը, զրահը, թուրը, նիզակը, պահպանակը, պարսատիկը, սակը, սաղաւարտը, թուրը, նիզակը, պահպանակը, պարսատիկը, սակը, սաղաւարտը, սուսերը, վահանը, վաղրը, վերտը եւ տէգը, այլ խօսքով՝ այս ձեւով Նորենացին մէկ առ մէկ թուած կ'ըլլայ բոլոր տեսակներն ալ գէնքին եւ զինամթերքին։ Սակայն, այս բոլորէն ետք, Նորենացին կը խօսի տակաւին արտադրութեան մասին զանազան արհեստներուն, որ կը նշանակէ խօսիլ կիրառական արուեստներու մասին։ Այս արտադրանքներէն Նորենացին կը թուէ գնդակը, դրամը, թաղիքը, կաշին, կառքը, կօշիկը, կտաւը, մկրատը, շիկափոկ պարանը, փողը, դգալը, եւ այլն․ աւելին՝ Ղազարեանի մատենիկէն ներս կը խօսուի տակաւին դագաղին, գահին, անկողինին, ոսկեթել պատմուճանին, զգեստներու զանազան տեսակներուն, գահոյքին ու գահաւորակին, պատգարակին, բեհեզին, գանձատունին ու գանձերուն, գինդին, զինուորական համազգեստին, թագին եւ խոյրին, ծիրանազգեստին, կնիքին ու մատանիին, յուռութքին, զանազան սպասներուն, վարսակալին, եւ այլ բաներու մասին, ու հաւատալ որ Նորենացին այս բոլորին մասին կ'արտայայտուի գեղարուեստականօրէն հարուստ ու ճոխ լեզուով մը որ կ'առինքնէ ընթերցողը։

Այս բոլորին մասին է որ կը խօսի Մանհա Ղազարեանի հարիւրէջանի հատորիկը, որուն պատրաստութեան համար արուեստաբան այս տիկինն օգտագործեց աւելի քան հարիւր հատոր եւ ուսումնասիրական յօդուած։ Բազմաշխատ հեղինակէ մը ուսանելի գործ մը արդարեւ, որ խոր կերպով կը պեղէ ոսկեհանքը Նորենացիին՝ առանց սակայն վերջացուցած ըլլալու հարստութիւնն անոր։

Իսկ այդ հարստութիւնը կը սպասէ նորանոր պեղողներու եւ մասնագէտներու։

Հալէպ, 1993

ԲԺ. ԹՈՐՈՍ ԹՈՐԱՆԵԱՆ